

# AZ EMBER MEGTEREMTETTE ISTENT, HOGY CSERÉBE ISTEN MEGTERETMSE AZ EMBERT

Christoph Türcke<sup>1</sup>

Isten csakúgy, mint az ember, kicsiként kezdte, és fokozatosan vált olyanná, amilyenként a mai világvallásokban megjelenik. Hasonlóképpen az ember, ő sem egyszerre jelent meg egy szép napon teljes fegyverzetben lépve elő a természetből, hanem a maga történelmének kanyargós útját járva és sokáig alig észrevehetően ágazott le a természet történetéről, mígnem kb. százezer évvel ezelőtt fokozatosan elkezdett azzá válni, amit ma *homo sapiens*-nek nevezünk: a környezetével és önmagával szemben oly nagy distanciával szembenálló fajjá, hogy sajátos jegye azóta önkifejezésének megnyilvánulásaival formálni és tartalommal megtölteni ezt a distanciát. Ösztönétét rituáléval, szokásokkal, törvényekkel szabályozza, környezetét és saját megjelenését életét szolgáló eszközök előállításával alakítja, és így maga is közreműködik életfeltételeinek kialakításában. (819)

A természet és az ember közötti távolság nem üres tér, hanem az ember kitölti önmaga különböző alkotásaival, melyek összefoglaló neve: kultúra. Lényegében tehát önmagával tölti fel, úgyhogy a távolság — emberi tartalommal feltöltve — a legkevésbé sem látszik távolságnak, ezért úgy tűnik, mintha az ember közvetlenül érintkeznék a természettel. Valójában azonban saját önkifejeződéseinek ezer és ezer művi-kulturális formáin keresztül, azok közvetítésével érintkezik vele, tehát közvetített közvetlenség formájában. Az ember és a természet az ember és önmaga közötti térben az ember alkotásai vannak vagyis ő maga, ám ez az „önmaga” *kulturális mű*, nem pedig valami eredendőség, — ugyanakkor egyben mégis valami primordialitás. — Ez az ember misztériuma. Aki ezt a misztériumot nem látja, vagy az embert nem látja misztériumnak, az az embert sem látja, hanem egy evolúciós véletlen folytán kialakult, különlegesen összetett idegrendszerű, rendkívül sajátosan működő élőlényt lát, amelynek nincs párja az élővilágban. — A misztériummal kapcsolatban akkor vagyok a megértés állapotában, ha megértem, hogy *mit* nem értek benne, és *miért* nem értem.

Nem tudjuk, mióta teszi ezt az ember, azt pedig végképp nem, hogy miért és miként indult el ezen az úton. Csak az bizonyos, hogy egy természeti lény nem kezd puszta szeszélyből tabukkal és rituálékkal szabályozni az ösztöneit, és munkával teremteni elő a táplálékát. Ehhez roppant kényszerítő erő kellett, melynek pontos mibenlétét nem ismerjük. De van egy jelenség, ami utalhat rá: a *mimikri*. Ez végveszélyben lép fel, amikor a menekülés nem segít. Némely idegrendszernek sikerül felfüggesztenie és átalakítania természetes menekülési ösztönét: előremeneküléssé. Egyszerre perverz és rafinált, ha egy élőlény hasonul ahhoz a környezethez, amely az életét fenyegető veszély forrása. Ez még nem speciálisan emberi vonás — a mimikri az állatvilágban is jelen van —, de az már igen, hogy az emberben ösztönátfordítás [Triebumwendung] lesz belőle. (819)

Az ösztönátfordítás az élőlény *ultima ratio*-ja, amihez végszükség esetén folyomodik. De mi volna, ha az embernél a *prima ratio*-nak tekintenénk? Önmagában véve

---

<sup>1</sup> Gott — inexistent, aber unabweisbar. in: *Merkur*, Heft 9/10. 53. Jahrgang, Sept./Okt. 1999. Klett-Cotta, Stuttgart. 819-827. o. Jegyzetekkel, megjegyzésekkel ellátott nem szöveghű fordítás.

a mimikri a tanulásra képes organizmus természetes reflexe, de kultiválható, művelhető, azaz kultúrává tehető, ha megfelelő neuronális rendszer áll rendelkezésre. Márpedig az embernél ez a helyzet: a testhez képest hatalmas agytérfogot, finom fogásra képes kéz, beszédre alkalmas gégefő stb. Mindenesetre a hominidáknak rendelkezniük kellett ezzel az idegrendszerrel, továbbá rettenetesen félénkek, ijedősök [hochgradig schreckenfüllig] lehettek, és ugyanakkor képesek voltak az ijedelmet-félelmet [Schrecken] sajátosan feldolgozni. (820)

Ha az organizmus nem csupán azonosul a fenyegetésének forrását jelentő környezetéhez, hanem az előremenekülést választja a félelmetes-ijesztő [das Schreckliche] felé, vagyis magában az ijesztőben és az ijesztőnél keresi a védelmet — akkor kezdődik a mimikri kultiválása. Ehhez kell a megfelelő idegrendszer. A folyamat pszichológiai neve: traumatikus ismétlési kényszer [traumatische Wiederholungszwang]. Freud ennek csak az idegromboló hatását figyelte meg a magasan fejlett civilizációkban, amikor háborús sérültek újra és újra felidéztek sebesülésük eseményét. Ennek nyomán a *Jenseits des Lustprinzips* (1920) c. dolgozatában módosította az erotika általános szerepére vonatkozó korábbi nézetét, és az emberi álommunka motorjaként egy preerotikus félelem feldolgozási mechanizmust tételzett fel, amely úgymond „ősibb” [ursprünglicher], elementárisabb és ösztöklőbb, mint az immár félretolt *Lustprinzip*. (820)

Az archeológiai leletek hihetetlen mennyiségben tartalmazzak szakrális praktikákra utaló tárgyakat. A szakrális tevékenység középpontja az áldozat. Ennek korai szörnyűséges formáiról aligha van elképzelésünk a mai civilizált vallási szertartások alapján. Minden archeológiai lelet és neuropszichológiai felismerés arra utal, hogy az áldozat történelme az emberáldozattal kezdődött, s csak fokozatosan tértek át a legértékesebbet — az emberéletet — valamiként helyettesítő állat- majd növényáldozatra, azután a tárgyakra, a mesterségesen előállított dolgokra korlátozódó, egyre szimbolikusabb áldozatra, míg végül a bibliai próféták a „szív” tisztaságában, az isteni parancsok állhatatos betartásában, a keresztények pedig a hívő lelkületben és jámbor érzületben látják az áldozat immár spirituálisan értelmezett lényegét. A görög *hekatomba* — melynek jelentése: 100 marha — jól jelzi, hogy mit kellett helyettesítenie ennek a hatalmas méretű áldozatnak: a legértékesebbet, az emberi életet. A jámbor teológiai olvasat az Akédában (Izsák megkötözésében, Gen 22,1-19.) Ábrahám próbatételét látja, valójában azonban a történet annak tanúja, hogy Jahve lemond a kánaánita népeknél a Baál kultuszban akkoriban és a későbbiekben is gyakorolt emberáldozatról. (820-1)

Önmagában tekintve az archaikus áldozat értelmetlen támadás a közösséggel szemben, hiszen annak inkább gyarapodnia kellene, nem pedig feláldozni az elsőszülöttet. Ez mindaddig érthetetlen, míg nem ismerjük fel benne a traumatikus ismétlési kényszer működését. (821)

Ha van egy fejlett idegrendszer, mely viszonylag védtelenül bolyong a természetben, nem ismerve annak törvényszerűségeit, akkor minden szegletből ijesztő dolgok riogatják. Ezért a védelem iránti kétségbeesett törekvésében kifejlesztette a mimikri ama különleges formáját, mely úgy próbált meg védekezni az ijesztővel szemben, hogy újra és újra megismételte az ijedtséget. Hogyan működik ez a mechanizmus? Különbség van ijedtség [Schrecken] és félelem [Angst] között. Az ijedtség hirtelen tör az emberre, teljesen felkészületlenül éri az idegrendszert; a félelem viszont az idegrendszer előzetes felkészülése a túlradó ingerek esetleges betörésére. „An der Angst ist etwas, was gegen den Schrecken schützt” — jobb félni, mint

megijedni. A traumatizálódás ott lép fel, ahol hiányzik a félelem, vagyis a túlradó inger betörésére való előzetes felkészülés. Bizonyos magasan fejlett élőlények megtanultak úgy reagálni erre a hiányosságra, hogy felidézik-visszahozzák azt, ami hiányzik-kimaradt [das Ausgefallene nachholen]. A félelem utólagos kifejlesztésével igyekeznek mobilizálni a neuronális feldolgozási hálózatokat, melyek azután képesek megkötni és levezetni a fájdalmat okozó mértékben betörő ingerhatást, az ijedséget. (821)

Élmény-fogalommal így írható le a jelenség: A sokk, amire az idegrendszer nincs felkészülve és aminek feldolgozására nincs elég kapacitása, a teljességgel megragadhatatlan-felfoghatatlan [das schlechterdings Unfaßliche]. Állandó ismétléssel azonban ez a megragadhatatlan-felfoghatatlan fokozatosan megragadhatóvá, felfoghatóvá válik: elveszti félelmetes idegenségét — teológiai megfogalmazással: összemérhetetlenségét (inkommenzurabilitását) —, már nem egyszerűen ijeszt és megrémít, hanem a tapasztaló alany elrendezi, saját rendezésbe veszi, ritualizálja s így fokozatosan beemeli az ismerős, megszokott, elviselhető dolgok-események körébe. (821-2) Az állandó ismétlés révén megszeli, mint Saint-Exupéry kis hercege a rókát.

Csak hogy az áldozás háromszereplős — áldozó, áldozat és fogadó —, míg a mimikri kétszereplős. Hogyan lesz a kettőből három? A mimikri, bár szükséges védekezés az ijesztővel szemben, maga is meglehetősen ijesztő. Az általa nyújtott csillapítás maga is sürgősen csillapítást kíván, és csak akkor lesz elviselhető, ha az az érzés társul hozzá, hogy valamiért szükséges, valamiképpen jó és helyes. „Aki csak akkor él, ha cél felé tart, szinte bármilyen hogyan elvisel.”<sup>2</sup> — mondja Nietzsche. Ezért a merőben ok- és céltalanul működő ismétlési kényszer nem marad meg tartósan ebben a tiszta formájában. Szüksége van egy címzetre, egy „mi végre”, ami igazolja: egy felsőbb hatalomra, mely, úgymond, megkívánja-elvárja, hogy megtörténjék. És mihelyt egy ilyen hatalomnak címzett felajánlasként értelmeződik, máris döntő lépést tesz önmaga meghaladására: (biológiai) reflexből a (szellemi) reflexióhoz, természetes (önműködő) mimikritől a kultivált-kulturális (végrehajtott) mimikrihez. (822)

Az emberré válás azonban elszakíthatatlanul istenek születésével jár együtt [Menschwerdung (ist) ... untrennbar Gottwerdung]. Az isteneknek két pirkadatuk van [Götterdämmerung]. Az esti, az alkonyi, a későbbi, a Wagner-féle az ismeretebb: az istenek újkori elhalványulása. De mi volt az első, a születés pirkadata, és hogyan kell elképzelni? A megszülető istenek nem olyanok, amilyenekként a mai civilizáció vallásaiban előttünk állnak az emberi kultúra és vallási gyakorlat által megszeli, etikailag finomított formában, hanem az Otto-féle rémségek, akik a *mysterium tremendum (et fascians)* fogalmával jellemezhetők: félelmetesek, iszonytatók és ijesztők, egyáltalán nem erkölcsi lények.<sup>3</sup> Otto jól alátámasztja leírásait biblikus és egyéb helyekkel, csak egyet nem tud megmagyarázni: hogyan került a *tremendum* — a félelmetes-taszító — mellé a vele ellentétes *fascinans*, a gyönyörűség-vonzó? Maga is azt állítja, hogy az egyikből nincs átmenet a másikba. (822)

A *Das Heilige* 1917-ben, a *Jenseits des Lustprinzips* 1920-ban jelent meg mit sem tudva egymásról. A mechanizmus, ami a szent átváltozását [Umschwung] előidézte, nyilvánvalóan a traumatikus ismétlési kényszer. Már *mysterium*-má is eleve ez

<sup>2</sup> „Wer ein Warum zu leben hat, erträgt fast jedes Wie.”

<sup>3</sup> OTTO, RUDOLF: *A szent*. (Ford. Bendl Júlia) [»Osiris Könyvtár« — Vallástörténet] Osiris-Századvég, Bp., 1997.

teszi a pőrén ijesztőt, amennyiben tompítja, az ismertség levegőjével veszi körül, és így, ha mégoly finoman és észrevétlenül is, elkezdődik a megdicsőülése [Verklärung]. Ahol a *tremendum* a *mysterium* rangjára jutott, ott már kezdetét vette a fordulat a *fascinans* felé. Érdekes: míg a traumatikus ismétlési kényszer a magas kultúra föltételei közepette, tehát az «isten» második pirkadata, azaz alkonya idején, csak az idegrendszer zavaraiiban — tehát negatívumként — észlelhető, addig az első, hajnali pirkadatokor éppenséggel konstitutív volt az emberi idegrendszer számára, kultúraalapító szerepet játszott. Ténylegesen ez volt a par excellence ösztönátfordító erő [die triebumwendende Kraft par excellence]. Az ismétlési kényszer feloldódása a szilárd rítusba egyszersmind azoknak a neuronális hálózatoknak a begyakorlása és megerősítése, amelyek beváltak a lökészerűen betörő ingerek feldolgozásában. Olyan folyamat ez, amelyben egyaránt megformálódik a kollektívum szociális struktúrája, és kialakul az individuális megismerő apparátus. (823)

A traumatikus ismétlési kényszer mint a megismerés forrása [Erkenntnisquelle]? Nos, az ijedségtől ugyan nem szabadít meg az ismétlés, de itt-és-most-jától igen, mégpedig a megjelenítés műfogása révén: képes vissza-felidézni valamit, ami a jelen pillanatban nincs ott, de fizikai jelenvalóságától leválasztva mégis előhívható mint idézet, kivonat, absztrakció, sokszorosítás, visszhang. Ami így visszatér, az nem maga a dolog, hanem a „szelleme” [Geist], de persze ez a szellem még messze van attól, hogy démonként, kísértetként vagy pláne istenként gondolnák el. Jelenbe helyezett, felidézett képzelet [Vorstellung] inkább előadott-eljátszott bemutatása [Darstellung], *performance*-a. A szellemet az áldozati rítusban megidézük [Aufführung], lehívják az áldozatra vagy bizonyos személyekre. Kezdetben nincs semmi ettől a megidézéstől-lehívástól különböző, arról leválasztott [Abgelöstes] — szubsztancia, isteni lény —, mindazonáltal maga a megidézés már a kezdete ama leválásnak az itt-és-most-ról, amit Bachhofen így fogalmazott meg: „A szellem leválasztása a természet jelenségeiről”<sup>4</sup>. Ezzel elkezdődik az egyedi események sematizáló megjelenítése-felidézése, ami mindmáig a *homo sapiens* fogalmi tevékenységének a lényege. Az elvont gondolkodás emlékezőképességként kezdődik — nem önként, hanem az ijedelem megszüntetése, felejtése végett —, az emberi emlékezés viszont azzal kezdődött, hogy az ember felejtetni igyekezett [Menschliches Gedächtnis entstand beim Versuch zu vergessen]. (823-4)

Ámde még ennél is többről van szó. Megszabadulni az ijesztőtől úgy, hogy az ember reprodukálja ahelyett, hogy elmenekülne előle — ez a jóváhagyás-helyeslés egyik formája [gut-heißen]. A félelmet úgy fogják fel, mint ami megment az ijesztőtől. Az ijesztőbe beleértelmezik önmaga ellentétét. Elkülönül benne elő- és háttér [Vorder- und Hintergrund] „jelenség” és „lényeg” [Erscheinung und Wesen]: az ijesztő-félelmetes, amiként hat-működik, és a megmentő, ami benne elrejlik. Megidéző megjelenítése nem csupán itt-és-most-jától való eloldását, megsokszorozását, sematizálását jelenti, hanem egyben egyértelműségétől, egyjelentésétől való megfosztását is: felruházását egy második dimenzióval, magasabb jelentéssel, a megmentő értelmével [rettender Sinn]. Az ösztönátfordítás tehát egyszersmind megmentés és megváltás. Itt még nem különül el fiziológia és teológia, még egy és ugyanaz emlékezet, gondolat, séma, fogalom, szellem és istenség. (824)

A teológusoknak igazuk van, amikor azt állítják, hogy az embert csak Istenre vonatkoztatva lehet megérteni, de azt már nem fogadják el, hogy az «isten» esetleg

<sup>4</sup> „Losmachung des Geistes von der Erscheinungen der Natur.”

nem más, mint egy traumatikus ismétlési kényszer szublimált produktuma. Pedig az első pirkadatkor, vagyis az ismétlési kényszer kezdődő szakralizálásának idején az istenség még korántsem az a lény, aki jóval később az európai Isten attribútumaival rendelkezik: egyetlen, örök, mindenható, jóságos, igazságos, a világ teremtője és megváltója. Ilyenné csupán a vallástörténet idővonalának utolsó tizedében vált. Bár az egyiptomi Ekhnaton, vagy az óizraelita pusztai vándorlás istene egy, de nem az egyetlen. Utóbbi majd csak a babiloni fogságban válik egyetlenné, amikor zsidó papok arra a gondolatra jutnak, hogy neki tulajdonítsák ég és föld teremtését — mellesleg abban az időben, amikor a kisázsiai görög kolóniákon néhány bölcs elkezd azonosítani a fejét, hogy mi lehet a világ ősalapja, az *arché*, amiből minden keletkezett. (824)

Ami a teodícea kérdését illeti, jelen gondolat kísérletünk szempontjából van egy sajátos aspektusa: miféle istenség az, aki ilyenformán, az ijesztés és a félelem eszközeivel hatolt be az emberi szenzóriumba, így „nyilatkoztatta ki” magát? Aki hagyta, hogy az ember tíz és tízezer évig sötétben tapogatózzék lényegét illetően, és generációk ezreinek még azt az esélyt sem adta meg, hogy felismerjék őt, értelmének jelentésének megmentő-megváltó dimenzióját pedig csak a legkegyetlenebb ember- és állatáldozatok bemutatása árán tárta fel, míg végül, úgymond, a végső időben, egyszer csak előállt azzal, hogy nem akar ilyen áldozatot, mert ő valójában a személyes szeretet, jóság és megmentő? (825)

Igen, Isten kicsiként kezdte. A „helyi numinák, melyek tulajdonképpen semmi mások, mint átváltozott mutató névmások” (Otto) az istenség korai formái. Ezzel szemben a melánéziaiak *maná*-ja — az az erő, ami egy dolgot, élőlényt, eseménytörténetet elkülönítve kiemeli a környezetéből, és a tabunak nevezett állapotba helyez — sokkal összetettebb, és bizonyosan nem az a vallási ősszó [Urwort], aminek az etnológusok sokáig vélték. Aki ma «isten»-ről beszél, a monoteista Istenre gondol, és eközben nem vesz tudomást az első istenpirkadattól a monoteizmusig vezető szörnyűséges útról, ami az eddigi vallástörténetnek kilencztizedét teszi ki. (825)

Igaza van hát az ateista valláskritikának? Nem éppen. Mert nem úgy áll a dolog, hogy «isten» *valamiféle* tartalom, amit az emberi tudat korai szakaszában tudatlanságból rögzített, s amit „a tudás birtokában” immár helyettesítés nélkül eltörölhetne. «Isten» mindenekelőtt maga *a* tartalom [«Gott» ist zunächst *der* Inhalt schlechthin]. Így tekintve egészen nagyként indult: mint az emberi szenzorium „minden egy”-e.<sup>5</sup> Köréje szerveződött és épült föl az emberi szenzorium. Az általa előidézett ösztönátfordítás az ijedelem átfordítása; «isten» pedig az átfordított ijesztően félelmetest jelölő *chiffre*. Nyomában kezdődött a név- és fogalomképződés. „Amire van szavunk, azon már túl is léptünk”<sup>6</sup> — mondja Nietzsche. Az ijedelem elhárítása követelte meg legelőször és a legsürgősebben, hogy szavakat formáljunk, az ijesztően félelmetes [das Schreckliche] megnevezése pedig az a kísérlet, hogy az ember lefedje, eltakarja, és fedezékbe vonuljon előle. A nevek kezdetben nem voltak egyebek, mint mutató névmásokká ritualizált indulatkiáltások [zu Demonstrativpronomina ritualisierte Erregungslaute]. Szavak, fogalmak, gondolatok nem úgy

<sup>5</sup> ἐν και παν — Hérakleitosz (i.e. 6/5. sz.) kifejezése a létezés ellentétekből álló egységére: valamennyi ellentétpár egyetlen egységet alkot. „Nem tőlem, hanem a logosztól hallván, bölcs dolgot elismerni, hogy minden egy.” (B 50. töredék) *Görög gondolkodók 1.* Thálészától Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó, 1993. 35. o. (Kerényi Lároly fordítása).

<sup>6</sup> „Wofür wir Worte haben, darüber sind wir auch schon hinaus.”

keletkeznek, mint afféle dobozok vagy fiókok, melyekben dolgokat és eseményeket tárolunk és elrendezünk, hanem mint ijedelmet átfordító [Schreckwender] képződmények. Fiziológiai impulzusuk egyben teológiai impulzus: a megszabadulásé mindentől, ami ijeszt és rémületet kelt. (825-6)

A második istenpirkadat, az esti, az alkonyi megtanította nekünk, hogy nem számíthatunk földön túli szabadítóra, aki megment az ijesztőtől. De ne öntsük ki a fürdővízzel a gyereket is! Amiként nincs külön profán és vallási érzés, hanem csak erősebb és gyengébb, gyönyörteljes vagy fájdalmas felindulás, ugyanúgy absztrakt a választóvonal a profán és a teológiai fogalomképződés között. Már maga a «szent» is profanizáló impulzus produktuma [Produkt eines Profanisierungsimpulses]: többé már nem a pőrén ijesztő-rémisztő, a teljesen inkompenzálható, hanem már csak egészen kicsit félelmetes idegenség, némileg megfosztva rémületkeltő hatásától, egy kicsit megismerve, ismerőssé, megszokottá téve. A «szent» későbbi profanizálása pontosan azt az impulzust folytatja, aminek kezdetben a «szent» a létét köszönhetete. (826)

Röviden: az izgalom emberi szenzorium általi feldolgozása minden ízében teológiailag fertőzött. Ezt figyelembe kell vennie a valláskritikának is. El kell mélyednie a vallástörténet korai szakaszában, de a neurofiziológiában és a pszichoanalízisben is, nehogy megrekedjen a lapos ateizmusnál, s azon csodálkozzék, miért nem szűnik meg a vallás, miért burjánzik a fundamentalizmus, és miért szaporodnak gomba módra a szubkultúrákban az új és újabb rítusok. Ismét Nietzsche: „Attól tartok, nem fogunk megszabadulni Istentől, mert hiszünk a grammatikában...”<sup>7</sup> Már a grammatikában is több rejtőzik, mint pusztán szabályok sorozata, nevezetesen az az intenció, hogy a szavak összeillenek, halmazukban egység, áthatolhatatlan állagukban [Disparatheit] értelem van. Szavak és mondatok pedig aligha birtokolnak értelmet [Sinn], ha környezetük, a világ, tökéletesen értelmetlen [sinnlos]. A nyelvi értelem megköveteli, hogy értelmességet tulajdonítsunk a világnak is [Sprachsinn verlangt Weltsinn]. Ezt az értelmet-értelmességet szükségképpen feltételezi, aki a nyelvet használja és beszél, különben nem tudná magát megértetni. Ám ez az értelem-pretenzió [Sinnpräntention] valójában abból él, ami a szavakban lüktet: neuronális izgalomból, avagy élmény-fogalommal kifejezve: vágyakból. A szavak és fogalmak, ezt tanítja nekünk az első istenpirkadat, voltaképpen megalvadt — Freud így mondaná: *durchgebrannte*, kiégett — vágyak. A ki nem alvó izzó mag azonban, amiből eredtek, a vágy, hogy megmeneküljünk avagy megszabadítsanak minden ijedelemtől. (826-7)

Istent tagadni céltalan, véli C. G. Jung, mert egyszerűen pszichikai realitás. Ha Isten visszاسzoríthatatlan-elűzhetetlen [unhintertreibliche] pszichikai realitás, akkor csakis vágyként lehet az. Mégpedig a legalapvetőbb vágyként, mely teológiailag fogalmazva megváltást akar, vagy pszichológiailag fogalmazva azt, hogy a fájdalom elmúlják, a gyönyör állandósuljon. Erre az «isten»-re pedig Adorno mondása áll: „Azt a gondolatot, mely megöli szülőatyját, a vágyat, utoléri az ostobaság bosszúja.”<sup>8</sup> (827)



<sup>7</sup> „Ich fürchte, wir werden Gott nicht los, weil wir an die Grammatik glauben...”

<sup>8</sup> „Der Gedanke, der den Wunsch, seinen Vater, tötet, wird von der Rache der Dummheit ereilt.”